

El-İstahrî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* Adlı çalışmasında Hazarlar ve Diğer İtil Halkları**Hayat Şamiyeva***

Makale Bilgisi	ÖZET
Makalenin Geliş Tarihi: 12.05.2020	Tarihsel süreçte Hazar Türklerini Kafkaslarda, özellikle ilk Arap fetihleri sırasında Azerbaycan topraklarında egemen bir unsur olarak görmek mümkündür. Konuyla ilgili olarak Arap kaynakları da Hazar Denizi ve Hazar Türklerinin tarihi ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bu kaynaklardan birisi de Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî (ö. 340/951-52'den sonra) tarafından yazılmış <i>Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik</i> (Yollar ve Araziler) adlı eserdir. Bu makalede özellikle <i>Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik</i> adlı eserden yararlanılmıştır. Eser; Hazar Denizi, Hazarlar ve İtil (Volga) nehri boyunca "yerleşik" diğer Türk halkları hakkında "ilginç" bilgiler vermektedir. Eserde bu Türk halklarını ve diğer halkları şöyle sıralamak mümkündür; Hazarlar, Oğuzlar, Bulgarlar, Burtaslar, Başkurtlar, Peçenekler (Biçenekler) ve Ruslar. Makale, özellikle Hazar Denizi ve İtil Türk halkları hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu halkların yaşayış şekilleri ve tarihini incelenmektedir. Bu bakımdan Arap tarihçisi el-İstahrî'nin çalışması makalenin ortaya çıkmasında önemli bir kaynak olması bakımından dikkate değerdir.
Makalenin Kabul Tarihi: 25.6.2020	

Anahtar kelimeler: Hazarlar, Oğ(g)uzlar, Bulgarlar, Burtas(ş)lar, Başkurtlar, Peçenekler**Khazars and other Volga Peoples in Al-Istahri's Kitab al-Mesalik Wa'l-Memalik****ABSTRACT**

During the first Arab invasions as the dominant element in the Caucasus, especially in the territories of Azerbaijan can be seen the Khazar Turks. Arabic sources from the view point of studying the history of the Caspian Sea and Khazar Turks is extremely important. In this regard, one of the very valuable sources is Abu Ishaq Ibrahim bin Muhammad Al-Farisi El-İstahrî's *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* ("Roads and countries"). The sources contains information about the Caspian Sea, the Khazar Turks and other Turkic tribes of the Volga region, and they have been investigated in this paper. Based on the work of El-İstahrî information about the Khazars (خزر), Oghuzes (الغز), Bulgars (بلغار), Burtashes (برطاس), Bashkirs (بشجرت), Pechenegs (بجناك) and other nations (Russians, Romans) have been drawn into the research. In this article based on the work of Arab author El-İstahrî the history of the Turkic peoples in the Caspian Sea and Volga regions has been investigated.

Keywords: Khazars, Oghuz, Bulgars, Burtashes, Bashkirs, Pechenegs**GİRİŞ**

Hazar Türklerini Kafkaslarda, özellikle ilk Arap fetihleri döneminde Azerbaycan topraklarında egemen unsur olarak görmek mümkündür. Arapça kaynaklar Hazar Denizi ve Hazar Türklerinin tarihini incelemek açısından olağanüstü bir öneme sahiptir. Bu bağlamda Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Yollar ve Ülkeler) (el-İstahrî, 1381) adlı eseri önemli kaynaklardan biridir. Bu

* Ph. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi A.A. Bakühanov adına Tarih Enstitüsü, Azerbaycan Ortaçağ Tarihi Bölümü araştırmacısı ve Azerbaycan RTÜK görevlisi, hayatsemi@rambler.ru, Azerbaycan.

kaynak eser 16. bölümü "Hazar Denizi" (بحر الخزر) olarak adlandırılan 20 bölümden oluşmaktadır. Bu bölüm, kaynağın 128-132. sayfalarını kapsar ve Hazarlar hakkında bilgi edinmemizi sağlar.

Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî kimdir? Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî (ö. 340/951-52'den sonra) *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eseriyle tanınan coğrafyacıdır. Eserleri günümüze ulaşan İslâm coğrafyacılarının klasik dönem temsilcilerinden olup Belh okuluna mensuptur. Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Nisbesinden Fars bölgesindeki İstahr şehrinden olduğu anlaşılmaktadır. İran'ın diğer bölgelerine sefer eden el-İstahrî, Maverâünnehir, Arabistan, Suriye, Mısır ve Sind'de de bulunmuştur: hayatının son döneminde Hızistan'daki veya Bağdat civarındaki bir yerde oturduğu sanılmaktadır. Kendisi gibi Belh okuluna bağlı coğrafyacı bü'l-Kasım İbn Havkal ile 340 (951-52) yılında Sind'de veya Bağdat'ta görüştüğü bilinmektedir. El-İstahrî'nin eseri, geleneksel *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adını taşımasına rağmen Ebu Zeyd ei-Belhi'nin başlattığı yenilikçi üslubu yansıtır. Eser, asıl konusu olan müslümanların yaşadığı dünyayı yirmi "iklim"e ayırır ve iklim kelimesini daha çok İran'daki "kişver"e yakın bir biçimde "idarî bölge" anlamında kullanır. Zengin bilgiler veren ve dikkatli tasvirler ortaya koyan el-İstahrî, yeryüzünün meskün kısmıyla ilgili kara ve deniz ölçülerini kaydettiği bir girişten sonra bölgelerin tanımına geçer. Esere önce Belh okulu tarzında Arabistan'ın tasviriyle başlanır; daha sonraki bölümlerde Avrupalılar'la meskün olan bölgelerden bahsedilir. Fars denizine (Hint Okyanusu) ayrılan kısımdan sonra sırasıyla Mağrib, Endülüs, Sicilya, Mısır, Suriye, Akdeniz, Irak, Hûzistan, Fars, Kirman, Sind, Erminiye, Arrân, Azerbaycan, Cibâl, Deylem, Hazar denizi ve Mâverâünnehir'e ayrılan bölümler gelir. Eserde her bölge (iklim) için ilk defa şehirler tanıtılır; ardından nehirler, dağlar, nüfus ve menziller hakkında bilgi verilir. Elde edilen yeni bilgiler bu plana göre metne yerleştirilir ve bunlara resmî belgelerle bazı tarihi bilgiler eklenir. Bölgelerin tanımı eserde geniş ve kapsamlı bir biçimde yapılmış, bu arada şehir ve kasabaların bir kısmının topografik ayrıntılarına da inilmiştir. Müellif, yol güzergâhlarını ve menzillerin arasındaki mesafeleri kesin olarak verir. Fizikî coğrafya ve antropoloji eski Yunan mitleriyle Arap geleneğinin karışımı gibidir (Tolmacheva, 2001: 204).

El-İstahrî *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserinde paylaştığı 20 iklimin 16'sı olarak "Hazar Denizi"ni göstermiştir. Bu bölüm, Hazar Denizi, Hazar Türkleri ve İtil boyunca yer alan diğer Türk kabileleri hakkında bilgi içermektedir. Genel olarak, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eseri, Hazar Denizi havzası ve İtil bölgesi halkları, özellikle Hazar ve diğer Türk kabileleri ve devletleri hakkında değerli bilgiler bakımından zengindir. Bu nedenle, bu bölgelerde büyük ölçüde örtülü bir Türk etnik ve kültürel varlığı zaten yadsınamaz bir gerçektir.

Araplar, halen 639'da Azerbaycan'ın tarihî toprağı olan Adurbadagan'ın²¹ kuzey-batısına geçerek birkaç savaştan sonra Mugan'ı ele geçirdiler. Burada da Araplar, yerel halkla cizye ödeme koşulu ve dolayısıyla nüfusun kişisel ve mülkiyet dokunulmazlığı konusunda bir anlaşma imzalandıktan sonra (Bünyadov, 1989: 81) daha fazla ilerlediler. Eski ve erken ortaçağ kaynaklarına göre, buralar, Türk kökenli Kaspi (Hazar), Kadusi ve Alan kabilelerinin bulunduğu bölgelerdi (Alekerov, 2010: 395). Bükeyr bin Abdullah tarafından gönderilen ordu, hemen bu bölgelerden Hazar Denizi kıyıları boyunca ilerleyerek Derbent'e doğru hareket etmiştir. VIII. yüzyılın başlarında Emevî halifeleri zamanında Hazar Türklerinin Doğu Anadolu ve Azerbaycan'ı istila eden Arapları güçlü bir darbe ile güneye doğru, Aras Nehri'nin kaynağına dek geri püskürttükleri bilinmektedir.

El-İstahrî'nin yukarıda belirtilen çalışması Hazarlar ve diğer Türk kabilelerinin dini inançları, başkentleri, meslekleri, şehirleri, yolları ve şehirler arasındaki mesafeler hakkında önemli notlar içermektedir. El-İstahrî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eseri kısmen birçok Azerbaycan tarihçisi ve şarkşünası tarafından incelenmiştir. Bu nedenle; Z.M.Bünyadov (Bünyadov, 1989), N.M.Velihanlı (Velihanlı, 1974), M.H.Şerifli (Şerifli, 1978), S.B.Aşurbeyli (Aşurbeyli, 1983), N.Ç.Ahundova (Ahundova, 2004) ve R.E.Ağayev

²¹ Azerbaycan'ın eski adı

(Ağayev, 2014a; Ağayev, 2014b) gibi araştırmacılar da çalışmalarında İstahrî'nin eserinden de söz etmektedirler. Ancak bu kaynak eser Azerbaycan tarih biliminde özel bir araştırma konusu olmamıştır.

El-İstahrî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* eseri yazarın kendisi tarafından yazılmış olup yukarıda da belirtildiği gibi 20 iklimden oluşur. Her bölüm bir iklime adanmıştır. Kitabın "Erminiye, Azerbaycan ve Arran" başlıklı 13. bölümü ve "Hazar Denizi" başlıklı 16. bölümü, Azerbaycan tarihi için önemli bilgiler içermektedir. Çalışmasının 16. bölümünde el-İstahrî Hazarlardan (خزر), Guzlerden (الغز - Oguz), Bulgarlardan (بلغار), Burtaslılardan (برطاس), Başkurtlardan (بشجرت) ve diğer Türk olmayan halklardan bahseder ki (أروس - Ruslar, الروم - Yunanlılar) araştırmamızda bu konulara odaklanmaya çalışacağız.

1. El-İstahrî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* Eserinde Hazar Denizi ve Çevresi (İtil Bölgesi)

El-İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserinin Hazar Denizi (بحر الخزر) başlığı ile yer alan 16. bölümünde, Hazar Denizi'nin doğu, batı, kuzey ve güney bölgelerindeki arazilerden bahsediyor ve Hazar Denizi'nin başka denizlerle hiçbir bağlantısının olmadığını yazıyor. Eserinde yazar, "Hazar Denizi'nin doğu kesiminde Deylemin bir parçası, Taberistan, Cürcân (Gürgen) ve Harezm (خوارزم) arasında bir bozkır bölgesi olduğunu ve batı kesiminde Arrân ve Sarir'in yerleştiğini belirtiyor (el-İstahrî, 1381: 128). Ona göre, Hazar Denizi'nin kuzeyinde Guz Ülkesi (Oğuz), güneyinde ise - Jil (Gilan) ve Deylem var. Müellif "bu denizin başka denizlerle hiçbir bağlantısı yok" yazıyor (el-İstahrî, 1381: 128). El-İstahrî eserin "Hazar denizi" bölümü hariç diğer bölümlerde Hazar denizini Taberistan adlandırıyor. Ancak bu denizden çoğunlukla Hazar Denizi olarak bahseder (Velihanlı, 1974; Ağayev, 2014a: 351).

El-İstahrî, Abeskun'dan (آبسكون) (Hazar Denizi'nin Türkmen tarafı) Dihistan (دهستان) hariç Hazar Denizi'ne doğru yönde köy ve kasaba olmadığını yazmaktadır (el-İstahrî, 1381: 128). Ancak yazar, Abeskun'dan Hazar ülkesine, Bab el-Abvab'a doğru sol yönde birçok yerleşim olduğunu kaydeder (el-İstahrî, 1381: 128). Yazar Hazar denizi çevresinde dolaşarak hareket edildiğinde herhangi bir engel ile karşılaşmadan başlanılan yere geri dönmenin mümkün olduğunu kaydetmektedir (el-İstahrî, 1381: 128).

El-İstahrî'nin çalışmasının değeri, "Hazar Denizi" bölümünde sadece Hazar Denizi ve Hazarlar hakkında değil, çevresi, Türkler ve bu bölgelerde yaşayan diğer kabileler hakkında da ayrıntılı bilgi vermesindedir. Bu bölümde yazar, Hazar Denizi'ne akan İtil (günümüzde Volga) Nehri'ni şu şekilde açıklamaktadır:

قطعتان- قطعة على غربي " واما الخزر فانه اسم الاقلم. وقصبتة تسمى إتل. وإتل اسم. النهر الذي يجري اليه من الروس وبلغار. وإتل هذا النهر المسمى " إتل وهي اكبرهما. وقطعة على شرقيه, وللملك يسكن في الغربي .

"Hazara gelince, iklimin adıdır. Yerleşimine (başkent) İtil denir. İtil, Rus ve Bulgar taraflarından akan bir nehrin adıdır. İtil iki bölümden oluşur; biri bu nehrin batı tarafındadır ve İtil olarak adlandırılmıştır. Nehrin İtil adı verilen büyük kısmı burasıdır. Doğu tarafındaki kısım ayrıdır. Malik (ملك – Hükümdar) onun (İtilin) batı kesiminde yaşıyor " (el-İstahrî, 1381: 129). İtil Nehri'nin doğu kısmına "Hazaran" denilir ki, bu ada bölümde rastlanmamaktadır, ancak diğer kaynaklarda "Hazaran" adını görmek mümkündür.

Suraga ibn Amir'in ölümünden sonra, halife Abdurrahman ibn Rebî' sınır bölgelerinin valisi olarak atandı ve Hazarlara saldırmalarını emretti. Ancak Abdurrahman ibn Rebî' Balancar yakınlarındaki bir savaşta öldürüldü. Böylece, 643-644'teki sefer sonucunda, Araplar, Hazar Denizi kıyıları boyunca dar bir şerit halinde kendilerini güçlendirebildiler (Minorski, 1963: 144; Bünyadov, 1989: 81).

El-İstahrî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*'teki materyaller de dâhil olmak üzere Arapça dil kaynakları, Türklerin bugünkü Azerbaycan'daki varlığının İslâmiyet'ten çok önce olduğunu kanıtlamaktadır. Azerbaycan'ın Araplar tarafından ele geçirilmesinden sonra, bu bölgede yaşayan çok sayıda Türk kabilesi Arapların yönetimini ve İslâm'ı kabul etti. Hazarlar gibi Araplarla savaşı sürdürenler, çeşitli yönlerde Araplarla savaşa girdiler ki, bunların arasında da en savaşçıları Hazar kabileleriydi. Hatta Emevîleri deviren Ebu Müslüm Horasani de Hazar Türklerinin büyük desteğini görmüştü (Çetinkaya, 1996: 52).

2. El-İstahrî'nin Hazar Denizi (بحر الخزر) Havzası, Hazarlar ve Türkçe Konuşan Diğer Halklar Hakkında Yazdıkları

El-İstahrî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eseri Hazar Denizi havzası ve İtil bölgesi halkları ile Hazarlar ve devletleri hakkında önemli bilgiler içermektedir. Arapların baskısı altında geri çekilen Azerbaycan Türklerinin Hazarlara katılmasıyla, Hazar Hakanlığı'nda Türk sayısının daha da arttığı da bir gerçektir. Arap fetihleri sırasında "diğer Türk kabileleri de tek bir askeri yönetim yapısında - Türk Hakanlığı'nda - birleşti. Hazarlara ek olarak, Sabirlerin kalıntılarını, Barsil-Bersülleri (muhtemelen Balancarlılar idi), Bulgarların bir kısmını veya daha çok Samandarları kapsamaktaydı" (Artamonov, 1962: 156).

El-İstahrî Hazarlar hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir: "*Kendi lisanlarında hükümdara bey/bek denir. Şehir (İtil) bir çitle çevrilidir. Evleri ahşap ve kilden yapılmıştır. Binalarına "xaraka" (خرکاهات) veya "baraka", yani "koma" demektedirler. Şehirlerde pazarlar ve hamamlar var, nüfusun çoğunluğu da Müslüman'dır. Sayılarının 10.000 olduğu söylenmektedir. Orada yaklaşık 300 adet cami vardır. Malik'in (Hazar Kağanı, Hükümdarı) Kalesi nehir kıyısından uzaktır. Kalesi pişmiş tuğladan yapılmıştır. Başka hiç kimsenin evi böyle değildir. Çünkü başkalarına izin verilmiyor. Surların dört kapısı vardır: biri nehre, diğeri şehrin arkasına açılır*" (el-İstahrî, 1381: 129).

El-İstahrî ayrıca Hazarların dini inançları hakkında bilgi vermektedir:

الا ان للملك و خاصته يهود. و الغالب على اخلاقهم اخلاق اهل الاوثان. يسجد بعضهم لبعض عند التعظيم, و اهكام خصوا بهاعلى رسوم قد يمه مخالفة. لدين المسلمين و اليهود و النصرارى .

"*Malik (Hakan veya Kağan) ve çevresi Yahudidir. Davranışları ve ahlakları çoğunlukla putperestlere benziyor. Birbirlerine secde ediyorlar. Davranışları Müslümanların ve Hristiyanların öğretileriyle çelişiyor. Onların (Hazarların) dini inançları Hristiyanlık, İslam ve putperestliktir*" (el-İstahrî, 1381: 129). El-İstahrî'ye göre, hükümdar Yahudi idi. Muhafız birlikleri 4000 kişiydi. Onların çoğu Müslüman ve Yahudiydi (el-İstahrî, 1381: 129).

Yazar ayrıca Hazar kağan (hakan)larının askeri çalışmaları ve Hazar'ın ekonomik hayatı hakkında önemli gerçekleri de ortaya koymaktadır: "*Malik'in (Hükümdarın) 12.000 askeri var. Bunlardan birisi ölürse yerine bir başkası geçer. Askerlerin düzenli maaşları yoktur. Onlarda vergiler ve sorumluluklar çok hafiftir. Hükümdarın hazinesinin geliri ticaret yollarının kontrolünden ve tüccarlardan elde edilen uşr²² (onda bir oranında) adlı vergiden toplanır. Bu vergi, kendi topraklarından geçen tüm su ve kara yollarından alınır. Hükümdarın ihtiyaçları halkın vergilerinden karşılanıyor. Malik'in (Hükümdarın) yedi gazisi²³ (kadısı) vardır. Onlar; Yahudi, Hristiyan, Müslüman ve putperestlerden ibarettir. Bir sorun olduğunda hâkimler bunu çözer. Şikayetçilerin kendisi doğrudan hükümdarın huzuruna ulaşamaz. Onlar şikayetlerini hâkimlere (yargıçlara) ulaştırır. Bu hâkimler için bir "şikayet günü" vardır. Onlar şikayetçiler ve hükümdarlar arasında arabuluculuk yaparlar*" (el-İstahrî, 1381: 129).

El-İstahrî Hazarların ve diğer Türk kabilelerinin ekonomik yaşamları hakkında bilgi verir: "*İtil şehrinin geniş tarlaları vardır, köyleri yoktur. Yaz aylarında tarlaları sürmek için dışarı bozkıra çıkarlar. Ürünlerini, bazılarını nehir kenarında ve bazılarını ise bozkırda toplarlar. Ürün ağırlıklı olarak tahıl ürünleridir. Ürünler arabalar ile veya nehre atarak taşınır*" (el-İstahrî, 1381: 129). El-İstahrî Hazarların ekonomik ve ticari hayatı hakkında şu bilgileri vermektedir: "*Ana ürünleri balık ve pirinçtir. Rus ve Bulgar bölgelerinden bal ve çam getirilir. Ayrıca Ruslardan soylular (asilzadeler) için kürk getiriyorlar. Bunlar sadece Bulgar, Rus ve Kuyaba (Kiev - H.Ş.) bölgelerinden getirilir*" (el-İstahrî, 1381: 130).

²² "uşr" kelimesinin "Gayri müslim tâcirlerden alınan bir tür gümrük vergisi" anlamındaki "uşûr" "uşrû't-ticâre" şeklinde kullanımı da yaygındır.

²³ Hâkimler heyeti, 4 farklı inancı temsil eden 7 baş yargıç yüksek mahkemeyi oluşturuyordu.

Arap yazara göre, İtil'in doğu kesiminde ağırlıklı olarak Müslüman tüccarlar bulunurken, batı kesiminde Malik (Hükümdar), ordusu ve halis (safkanlı) Hazarlar yaşıyordu. İtil bölgesinde yaşayan Hazarlar denildiğinde, sadece Hazarların kendileri değil, aynı zamanda diğer Türk ve Türk olmayan kabileler ve halklar kastediliyordu. Bu konuda gereken bilgiler El-İstahrî'nin çalışmasında vardır. El-İstahrî Hazar Denizi ve İtil bölgesindeki Türk halklarının dili hakkında da kıymetli bilgiler sunmaktadır (el-İstahrî, 1381: 130). Bu da Azerbaycan topraklarında yaşayan Türklerin kadimliyini inkar eden araştırmacılar için bir ispattır.

El-İstahrî Hazar Türklerinin lisanı hakkında da bilgiler vermektedir:

ولسان الخزر غير لسان الترك و الفارسية. ولا يشاركه لسان فريق من الامم.

"Hazar dili Türkçe ve Farsçadan farklı bir dildir. Diğer ulusların dili gibi değildir" (el-İstahrî, 1381: 130). El-İstahrî, Hazar lisanının Türk dillerinin farklı bir lehçesine uygun geldiğini ifade etmektedir.

El-İstahrî'ye göre Hazar, Başkurt ve Peçeneklerin dili Türkçedir. "Bulgar dili Hazar dili gibidir. Burtaşlıların dili farklıdır...Bulgar aynı zamanda şehrin adıdır ve onlar da Müslümandır... Onlara (Hazarlara) en yakın olanlardan biri Burtaşlıdır. Burtaşlılar ile Hazarlar arasında başka halk (ümme) yoktur." Onlar İtil vadisinde yayılırlar. Hazarlar Türklerden farklı olarak iki sınıfa ayrılırlar. Bazılarına renklerinden dolayı esmer (اسواد) Hazar denir. Ciltlerinin rengine göre Hindlilere benziyorlar. Diğer grup beyaz görümlü (بيض), yakışıklı ve güzeldir. Onlarda köleler putperestlerden seçilir. Diğer dinlerin aksine onlarda kölelik de vardır" (El-İstahrî, 1381: 130-131).

Bundan sonra, el-İstahrî genel olarak İtil Nehri'nin aktığı bölgeler hakkında bilgi vermekle konuyu aydınlatmaktadır. Hazarların İtil ve Derbent (Bab al-Abvab) arasında bulunan Samandar adlı bir şehri olduğunu yazmaktadır. Aynı zamanda Samandar şehrinde çok sayıda kavun ve üzüm bağı olduğunu belirtmektedir. "Pek çok Müslüman orada yaşıyor. Orada camileri var. Evleri tahtadan yapılmış. Oranın hükümdarı Hazar Kağanı'nın akrabası olan bir Yahudîdir. Onunla Sarir arasında ve Sarir ile Samandar arasında iki fersah vardır. Samandar hükümdarı ile Sarir hükümdarı arasında barış vardır. Sariller Hristiyandır. Sarir kelimesi "taht-taç" anlamına gelir. Bu Sarir'in Fars hükümdarlarına ait olduğu söylenir ve altından yapılmıştır. Fars devleti çöktüğünde buraya tutuklanmak üzere getirildiği söylenir. Onların Bahram Çubin'in (Hüsrev Perviz komutanı) torunları olduğu söyleniyor. Sarir ile Müslümanlar arasında barış var" (El-İstahrî, 1381: 130).

Hazar ülkesi gerçekten iki yüzyıl boyunca Türk devletinin önemli bir parçası olmuştur. Toprakları Don-İtil-Kafkasya üçgenini kapsıyordu. Etnik bakımdan birçok tarihçi, Hazarların, Uğurlar, Onogurlar, Macarlar ve yönetici sınıftan oluşan karmaşık bir yapıya sahip olduğunu belirtmektedir. Aslında Hazarların çoğunun "Sabirlerin halefleri" olduğunu savunmaktadır. İsimlerinin anlamı Sabir Türkleri gibi "serbestçe dolaşan" anlamına gelmektedir. (Rasonry, 1993: 78). El-İstahrî'nin çalışması iki hakimiyet sahibini de ifade etmektedir. Çünkü o (el-İstahrî) çalışmasında hakandan ayrı olarak şöyle bahseder: "Hakanlık soy olarak ünlü bir hanedanlığa aittir (Aşina hanedanı olarak adlandırılmaktadır). Gösterişe önem verilmez. Yönetimle de uğraşmaz. Hazar hükümdarının yanına gelindiğinde, önünde diz çökülüp, yere secde ediyor ve izinsiz kalkmıyorlar. Bir olay meydana geldiğinde, hakan, çevrede yaşayan Türklerin hiçbirinin göremediği bir yere götürülür. Öldüğünde, hiçbir süvari mezarını göremezdi. Düşerler ve secde ederler ve ancak gittikten sonra ata binerler. Herhangi birine hakanı öldürmesini emretmiş olsaydı, evine çekilip kendini öldürmek zorunda kalacaktı" (El-İstahrî, 1381: 131).

3. El-İstahrî'nin Diğer Türk Halkları Hakkında Yazdıkları

El-İstahrî, eserinde yukarıda belirtildiği gibi, sadece Hazar kabileleri hakkında değil, aynı zamanda diğer Türk kabileleri Başkurt, Peçenek, Burtaş, Bulgarlar hakkında da bilgi vermektedir. Böylece, Hazarlarla birlikte, yukarıda da belirtildiği gibi, el-İstahrî, Türk olmayan kabilelerden gelen Rus ve Yunanlılar hakkında da yazmaktadır. El-İstahrî'ye göre Başkurtlar iki sınıfa ayrılmaktadır: "Onlardan bir kısmı Güzların (Oğuzlar) yaşadığı yerlerin en ucunda, Bulgarlardan arka tarafda yaşıyorlar. Onların sayılarının bin olduğu

söylenmektedir. Bulgarlara bağlıdır. Başkurtların başka bir kısmı da Peçeneklere (Biçeneklere) yakındır.” (el-İstahrî, 1381: 131).

El-İstahrî diğer Türk kabileleri olan Bulgarlar hakkında kıymetli bilgiler sunmaktadır. Günümüz Türk tarihçilerinin eserlerinde Bulgar kabileleri hakkında önemli bilgiler vardır²⁴. El-İstahrî Bulgarlar hakkında şu bilgileri vermektedir:

و لسان بلغار مثل لسان الخزر، و لبرطاس لسان آخر، وكذلك لسان أروس غير لسان الخزر و برطاس .

و بلغار اسم المدينة و هم مسلمون

“Bulgarca Hazar dili gibidir. Burtas’ın dili farklıdır. Ayrıca, Rusça Hazar ve Burtas dillerinden farklıdır. Bulgar aynı zamanda şehrin adıdır. Onlar Müslümandır.” (el-İstahrî, 1381: 131). El-İstahrî, Burtas adının da bölgenin adı olduğunu belirtir. Burtasların ormanlarda yaşadığını yazar (el-İstahrî, 1381: 130).

El-İstahrî, eserinde Başkurt ve Peçenekler hakkında da bilgi vermekte ve onların Türk olduğunu belirtmektedir (el-İstahrî, 1381: 131):

و هم و بجنانك أترانك.

“Onlar ve Peçenekler (Biçenekler) Türkdürler” (el-İstahrî, 1381: 131).

Eserin 132. sayfasında Sabirler hakkında kısa da olsa bilgi verilmekte ve onların yaşadıkları yerlerde bir Cuma camisi olduğu belirtilmektedir. Sabirler hakkında ayrıca şu bilgiler de yer almaktadır: “Suvar adında başka bir şehir daha var. Suvar Sabirlere has bir addır. Orada da bir cami var. Bana bu iki şehrin nüfusunun 10.000 olduğu söylendi. Evleri çoğunlukla ahşaptan yapılmıştır. Kışın orada yaşarlar ve yaz aylarında çadırlara taşınırlar.” (El-İstahrî, 1381: 132).

4. El-İstahrî’nin Türk Olmayan Halklar ve Ruslar Hakkında Yazdıkları

El-İstahrî eserinde Ruslar hakkında şunları ifade ediyor; “Ruslar üç sınıfa ayrılır: bunlardan biri Bulgarlara yakındır. Hükümdarları Kuyaba (Kiev) adlı bir şehirde yaşıyor. Bu şehir Bulgar kentinden daha büyüktür. İkincisi Salaviya’dır. Üçüncüsü Ersaniye’dir (Arsen) (el-İstahrî, 1381: 132). El-İstahrî, eserinde Hazar Volga (İtil) bölgesi halklarının yolları ve şehirleri arasındaki mesafeler hakkında da bilgi vermektedir.

Birçok Türk tarihçi, bir zamanlar kuzeyden göç eden Türklerin, güneye doğru Irak’a, Suriye’ye ve Mısır’a taşındıklarını ve bu düzensiz göçler nedeniyle Türklerin büyük ölçüde acı çektiğini yazıyor. Z.V.Togan bu konuda şöyle yazmaktadır: “Selçuklulardan önce, Çin, Hindistan ve Doğu Avrupa’daki Türkler gibi Doğu Asya ve Mısır’a gelen Türk halkları, yerel Arap ve Pers nüfusu arasında dağılmış ve asimile edilmişti. 9. Yüzyılda bile Mısır ve Suriye, daha sonraki tüm yüzyıllarda, hatta zamanımıza kadar, Türkleri Araplar arasında asimile etme politikası yürüttüler. Başarılı da oldular.” (Togan, 1981: 178). Bugün Irak ve Suriye Arapları ile güneydeki diğer Araplar arasındaki kültürel ve dilsel farklılıklar, yukarıda belirtilen dönemlerde Türkler üzerinde uygulanan bu politikanın bir sonucudur. (Fırat, 1970: 69).

SONUÇ

El-İstahrî’nin eseri ile son araştırmalar birleşince Azerbaycan topraklarının eski zamanlardan beri Türk toprakları olduğunu kanıtlanıyor. Araplar Güney Kafkasya’ya geldiğinde, bu bölge halkı kuzey Türklerin lehçelerini (Sabir, Hazar, Bulgar, Peçenek, Burtas, Bulgarlar, Başkurt) şivelerini konuşmaktaydı. Yer adlarının büyük ölçüde Hazar, Sabir, Kimmerler ve eski zamanlardan beri bu yerleri yöneten diğer halkların isimleriyle

²⁴ N.Çetinkaya, Araz boyunca, Anadolu, Azerbaycan ve İğdir bölgelerinde siyasi bir güç olmaktan çıkıp bu yerlerin sakinleri olan Kimmerler, (Bu bölgelerde Gamarak, Gümrü, Kemer (Gamar), Kemerli, Al-Gamar, Mollagamar gibi birçok yer adı da Kimmerler ile alakalıdır) şimdi Bulgar Türklerinin atası olarak kabul edilmektedir (Çetinkaya, 1996: 18). Daha sonra Kars, Van ve Erzurum’da yaşayan Hıristiyan Bulgarların Kimmerlerin torunları olduğu söyleniyor.

ilişkili olduğu görülmektedir. Z. V. Togan, "Türk Tarihine Giriş" adlı kitabında bu bölgeler hakkında şu bilgileri veriyor: "Pers efsanelerinde Azerbaycan, eski çağlardan beri Türklerin elinde olan bir ülke olarak biliniyor. Mübarek el-Türki, Kazvin'de bir kale inşa etti ve kendi adını ona verdi. "Mücmel et-Tevarig val-gisas" adlı eserin Persli yazarı, Arap Himyar hükümdarlarından Raişe'ye ait destanları anlatırken onun geldiği tarihlerde bu yerlerin Afrasiyab'ın ve Türklerin elinde olduğunu söylemektedir. Arapların destanlarında Himyar yöneticileri hakkında, Azerbaycan'ın eski bir Türk ülkesi olduğu ve tek bir genel kaynağa dayanmadığı eserlerde de tekrarlanıyor. Muhtemelen bu rivayetlerin etkisi altında, Halife Muaviye ibn Süfyan'a da burası bir "Azerbaycan Türk vilayeti" olarak tanıtılmıştır. Rivayete göre Muaviye Übeyd eş-Şeriyya'dan "Türkiye ve Azerbaycan nedir?" diye sordu. O da "Azerbaycan eski zamanlardan beri Türklerin yaşadığı bir ülkedir" diye cevap verdi (Togan, 1981: 174).

Tabii ki, Türklerin günümüz Azerbaycan topraklarında yaşadığı en eski Arapça kaynaklar (el-İstahrî, İbn Havkal, el-Tabari vb.) ile de ispat edilmiştir. Azerbaycan topraklarında yaşayan, Türk, İran ve Kafkas dillerini konuşan halkların eski zamanlardan beri birbirleriyle yakın temasta oldukları yadsınamaz bir gerçektir. Selçuklular Azerbaycan'a geldiklerinde bu bölgelere yerleşen eski Türkler; Hristiyan, İslâm, Bizans ve İran kültürlerini benimsemişlerdi. Bu da bir karmaşaya neden oluyordu. Ancak Selçukluların gelişi Türk varlığını daha da aktifleştirdi. İslâm'a daha geniş bir şekilde dönüldü ve büyük yeni Türk kitleleriyle bu bölgeye gelerek kaynaştı. Bazıları Hristiyanlığı tercih etti. İlhanlılar döneminde de İslâm kabul edildi. Böylece ulusal bütünlük sağlandı. X. yüzyıl Arap coğrafyacısı El-İstahrî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eseri Hazar Denizi ve havzası hakkında önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca Arap Halifeliği döneminde de Azerbaycan tarihinin incelenmesi açısından da önemli bir eserdir.

KAYNAKÇA

- Ağayev, R. (2014a). El-İstehrinin "El-mesalik va-l-memalik" eseri Azerbaycan hakkında. *Tarih ve onun problemleri*, 4, 349-355.
- Ağayev, R. (2014b). İbn Hövqelin "Kitab suret el-ard" eseri hazarlar hakkında. *Tarih ve onun problemleri*, 2, 26-33.
- Ahundova, N. (2004). *Tyurki v sisteme gosudarstvennogo upravleniya Arabskogo Khalifata (VIII ser. X vv)*. Baku: Elm.
- Alekperov, A. (2010). Kadusii – kak drevneyşiy tyurkskiy etnos Azerbaydjana. *Dirçeliş XXI esr*, 147-148, 395-402.
- Artamonov, M. (1962). *İstoriya Khazar*. Leninqrad: İzdatelstvo Qosudarstvennoqo Ermitaja.
- Aşurbeyli, S. (1983). *Gosudarstvo Şirvanşahov (VI-XVI vv.)*. Baku: Elm.
- Bünyadov, Z. (1989). *Azerbaycan VII-IX esrlerde*. Bakı: Elm.
- Çetinkaya, N. (1996). *İğdir tarihi (tarih, yer adları ve bazı oymaklar üzerine)*. İstanbul: Kuşak Matbaası.
- المسالک و الممالک تالیف الی اسهق ابراهیم بن مهمد الفارسی الاصلطخري. القاهرة 1381
- Fırat M. (1970). *Doğu illeri ve Varto tarihi*. Ankara: Kardeş Matbaası.
- Minorski V. (1963). *İstoriya Şirvana i Derbenta X-XI vekov*. Moskova: İzd-vo vostoçnoy literaturı.
- Rasonyi L. (1993). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını.
- Şerifli M. (1978). *IX esrin II yarısı - XI esrlerde Azerbaycan feodal devletleri*. Bakı: Elm.
- Togan Zeki Velidi. (1981). *Umumi Türk tarihine giriş. c.1: En eski devirlerden 16. ssra kadar*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Tolmacheva, M. (2001). İstahrî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 23, s. 203-205.
- Velihanlı N. (1974). *IX-XII esr ereb coğrafiyaşunas-seyyahları Azerbaycan hakkında*. Bakı: Elm.